

JOHAN HUIZINGA

A HOLNAP ÁRNYÉKÁBAN KORUNK KULTURÁLIS BAJAINAK DIAGNÓZISA (részlet)

A MAI KULTÚRKRÍZIS ÖSSZEHASONLÍTÁSA A RÉGIEKKEL

Ha lehetetlen is számunkra a visszatérés, a mult mégis tartalmazhat tanulságokat, s szolgálhat irányításul. Vájjon kimutathatunk-e történelmi eseteket, melyekben egy nép, egy birodalom, egy világrész kultúrája ugyanolyan súlyos vajúdáson ment keresztül, mint a mi korunk? A kultúrkrízis történelmi fogalom. Ennek a fogalomnak bizonyos tárgyi tartalmat adhatunk a történelem próbakövével, ha korunkat régebbiekkal hasonlítjuk össze. Mert hiszen a régebbi kultúrkríziseknek nemcsak keletkezését és lefolyását, hanem eredményét is ismerjük. Rájuk vonatkozó tudásunk egy dimenzióval gazdagabb. Előfordult az, hogy egész kultúrák tönkrementek, előfordult, hogy új és más életre újjászülettek. Az ilyen történelmi folyamatot befejezett esetként ítélni meg. Hogy a baj nemét felismerhessük, nem szabad egyetlen módszert sem megkíséretlenül hagynunk, még akkor sem, ha az ilyenfajta történelmi halott-szemle nem ígér terápiát, sőt talán még diagnózist sem ad.

Az erős megkötöttség természetesen azonnal kényszerűvé válik; Az összehasonlítható esetek anyaga kisebb, mint amilyennek talán látszik. A sivatagok homokjából, lakatlan vidékek törmelékéből, tropikus növényzetalakulatokból évről-évre szemünk előtt feltáruuló számos kultúrának belső történelme, — bármily beszédek is ezek a maradványok, — úgyszólván ismeretlen előttünk. Így széthullásuknak és elmúlásuknak csupán katasztrófális okáról alkothatunk ítéletet. Még a régi Egyiptom és régi Görögország is alig-alig szolgáltat anyagot valamelyes pontos összehasonlításra. Csupán az Augustus uralkodása és Krisztus élete óta lefolyt húsz évszázad áll elég közel hozzánk ahhoz, hogy termékeny hasonlatokat állíthassunk fel.

Azt lehet kérdezni: vájjon e húsz évszázad alatt élt-e a kultúra máshogyan is, — krízis nélküli állapotban? Vájjon nem fölöttébb aggasztó-e minden emberi történelem? Kétségkívül! Ez azonban életbölcselet egy világnézeti szónoklat számára, mely megfelelő időben talán hasznos is lehet. Azonban a történelmi ítélkezés szempontjából egészen határozott, kimondottan krízis jellegű korszakok léteznek, amelyekben a történelmi történés csak mint hatályos kultúr-változás értelmezhető. Ilyen idők: az ókorból a középkorba, a középkorból az újabb korba és a tizenharmadik századból a tizenkilencedikbe való átmenet.

Tekintsünk először 1500 felé. Felfedezik a Földet, megfejtik a világalkat szerkezetét, az Egyház egysége meghasad, dolgozik a könyvnyomógép, hogy végtelesen felfokozott sokszorosításban teremje a szót. Megerősítik a háborús felszereléseket, hitelrendszer és pénzforgalom dúsan fejlődik; újra felfedezik a görögséget, megvetik az eddigi építkezést és a művészet titáni erőben bontja virágait. Tekintsünk azután a világra 1789 és

1815 között. Mennydörgések morajlásával zúg fel újra a világtörténelem. Európa első birodalma a bölcselők örülete és a tömeg őrjöngése alatt roskad össze, majd rövidesen újra támad egy katonai lángész tettei és szerencséje folytán. Beharangozzák a szabadságot és letagadják a vallást; Európát feldúlják és újra összetákolják. Már kezd a gőz lihegni, s kattognak az új szövöszékek. A tudomány tért tér után hódít. Német bölcsélet gazdagítja a szellem világát és szebbé lesz az élet német zene által. Amerika politikai és gazdasági téren nagykorúvá lesz; kulturális tekintetben óriás-gyermek.

Első tekintetre mindkét esetben éppoly heves mozgást mutat a történelem földrengésjelzője, mint ma. A lökések, földcsuszamlások és áramlások hatása — felületesen nézve — nem látszik csekélyebbeknek, mint napjainké. Ha mélyebbre bocsátjuk azonban a mérőónt, azonnal kitűnik, hogy a renaissance és reformáció, a forradalom és Napoleon idejében a társadalom alapjai nem voltak annyira, kikezdve, mint ma. És elsősorban: mindkét régebbi kritikus időben a remény és az eszmény sokkal erősebben voltak urai az általános kultúrhangulatnak, mint ahogy az ma látszik. Bár voltak akkor is emberek, kik a sok régi, szívüknek oly kedves dolgok elmúlásával együtt már elmerülni látták az egész világot, mégis az egész kultúra összeroppanásának fenyegető veszélye nem volt oly elterjedt és nem alapult olyan szabatos megfigyeléseken, mint manapság. És történelmi bírálatunk igazolja az akkori kultúrváltozások pozitív tartalmát: nem foghatjuk fel őket másképp, csak úgy, hogy lényegükben felemelkedést, felfokozódást jelentettek.

Azt mondtuk, hogy a társadalom alapjai 1500-ban és 1800-ban, nem voltak annyira kikezdve, mint ma. A katolikus és protestáns világ, bármily zordul gyűlöli és támadja is egymást a reformáció óta, mégis vallásuknak és egyházszervezetüknek közös alapja folytán e két csoport sokkal roko-nabb egymással s a múltban történt szakadást sokkal lényegtelenebbnek tünteti fel, mint amilyen mély az a szakadék, mely akár az istenhitnek általában, akár a kereszténységnek teljes tagadása és a keresztény alapokon történő új megerősödés vágya között tátong. A keresztény erkölcsan elvi és megokolt támadásával a tizenhatodik században egyáltalán nem, 1800 körül pedig alig találkozunk (kivéve néhány fantasztikus kicsapongást). Az 1789 és 1815 közötti időben, — hogy a tizenhatodik századról ne is beszéljünk — a francia forradalom minden átalakító hatása mellett sem volt az államrend változtatása olyan horderejű, mint amilyent a világ 1914 óta megélt. Sem a tizenhatodik, sem a kezdődő tizenkilencedik század nem ismeri a társadalmi rendnek és egységnek egy olyan tantétel által történő módszeres aláaknázását, mint amilyen az osztálykülönbség és osztályharc tana. A gazdasági élet terén valóban mindkét korszak a krízis képét mutatja, de nem szélsőséges eltorzulásban. A tizenhatodik század minden nagy eltolódása: a virágzó kapitalizmus, a nagy csődök, az általános áremelkedések egy pillanatra sem idézik elő az egész világkereskedelem forgalmának görcsös benulását, vagy a jelen delíriázó valuta-árfolyamait. Az 1793 utáni asszignata-bonyodalom rózsavíz csupán a mi valuta-bonyodalmainkhoz képest. Sőt, még az úgynevezett ipari forradalom (e kifejezés kissé aggályos) sem viselte magán a heves zavar jellegét, hanem inkább egy egyoldalú fejlődését.

Ha még érzékenyebb fokmérővel akarjuk mérni a mai kultúra lázas állapotát, akkor hasonlítsuk össze a műv-

szetek vonalát. Mindazok a változások, melyeken a művészet a quattro centótól kezdve egészen a rokokóig keresztülment, fokozatosak és konzervatívok. Az iskolázottságnak és a művészi készségnek, mint szüksége előfeltételnek szigorú zsinórmértéke mindezekben a korszakokon keresztül megtartotta változatlan érvényét. Csak az impresszionizmusban kezdődik az elvek feladása, mely azután szabaddá teszi az utat a reklám útján felfújt divatszelsőségek bohózatos változatai számára, amint azok századunk első évtizedeiben jelentkeztek.

Mindent összevéve tehát, korunknak az 1500-as és 1800-as évekkel való összehasonlítása azt az általános benyomást kelti, mintha e két régebbi időhöz képest a világ ma egy sokkal hatályosabb és sokkal alaposabb változáson menne keresztül. Fennmarad még az a kérdés, mennyiben hasonlíthatók össze azok a változások, melyeken mi most keresztülme gyünk, a római világbirodalom keretében, az ókorból a középkorba való átmenet folyamán történt változásokkal. Itt valóban olyan történetet látunk, mely alighanem miránk is vár: egy magas és gazdag kultúra lassan-lassan helyet csinál egy másik, kezdetben összehasonlíthatatlanul mélyebb és rosszabbul felszerelt kultúrának. Egy hatalmas különbség azonban azonnal megfékezi hasonlatunkat. A Krisztus utáni ötszázadik év körül elbukó kultúra a régiből mintegy örökségként hozott magával egy magas vallási formát, mely bizonyos értelemben maga is előidézte az antik kultúra bukását. A barbár idő már telítve volt egy bensőséges természetfölötti elemmel. A kereszténység lett, minden világtagadó irányzata ellenére, az a mozgó erő, mely a barbarizmus évszázadaiból termelte ki a tizenkettedik és tizenharmadik század zárt és harmonikus, magas középkori kultúráját. Ez viszont az az alap, melyen a modern kultúra még ma is áll.

A földöntúli tudatnak ereje vajjon képes-e ma is még ily erőként hatni a jövőre? — Folytassuk azonban hasonlatunkat. A kultúra változása a római császárság idején, — eltekintve a kereszténység diadalától — a megmerevülés és elfajzás folyamataként jelenik meg. Megmerevedni, elszáradni, összefonnyadni és elveszni látjuk a szociális önuralomnak, a szellemi felfogásnak és kifejezésnek magas erőit. Az államvezetés; mind többet veszített alaposságából és hatásából. A technikai tudás megállapodása, a termelőkészség süllyedése volt az. A szellem elernyed a kutatásban és formaadásban s lassacskán már csak a régi formák fenntartására és utánzására szorítkozott. A késői antik-kor kultúrfolyamata alig rokon tehát a most lejátszódó kultúrfolyamattal. Hiszen az említett tevékenységek legtöbbje ma még fokozódó intenzitású, egyre gyarapodnak sokféleségükben és finomságukban. Azonkívül az általános előfeltételek is merőben különbözőek. Akkor a népek sokaságát lazán és hiányosan, mégis nagyon lényegesen együvé foglalta egy világbirodalom. Ma az egyes, egymással vetélkedő államoknak rendkívül erősen megszervezett rendszerében élünk. Mindig korlátlanabban uralkodik világunkon a technikai haszonhatás; a termelési képesség gyarapodik s az az erő, mely minden megtudható kifürkészését szolgálja, napnap után új találmányokon győzedelmeskedik. Emellett a változás üteme is merőben más: amit előbb évszázadokkal mértünk, ma ugyanazt évekkel

mérhetjük. Egyszóval időszámításunk második és hatodik százada közötti történelem összehasonlítása a mai korról túl kevés érintkezőpontot nyújt ahhoz, hogy korunk kultúrkrízisének megértésében gyümölcsötözően alkalmazhatnánk.

Mégis minden ellentét mellett feltolakszik egy lényeges pont. A római kultúra útja a barbársághoz vezető út volt. Mai kultúránk útja is azzá lehetne?

Bármit is nyújthat egy történelmi tájékozódás annak a krízisnek megértéséhez, melyben most élünk, lefolyására vonatkozólag nem tud megnyugtatni bennünket. Az a végső következtetés, hogy ennyire vagy annyira talán mégsem jutunk, nem vonható le semmilyen történelmi párhuzamból. Vágtatunk tovább az ismeretlen felé.

Itt még egy lényeges különbség van jelenünk és a heves, mozgalmas kultúreltű régebbi korszakok között. Azok mindig azt hitték, hogy a kívánatos célt és az alkalmas eszközöket tisztán és határozott biztonsággal ismerik. Céljuk majdnem mindig, — amint azt már említettük — egy visszaállítás volt, visszatérés a régi tökéletességhez és tisztasághoz. Az eszmény visszatekintő volt. És nem csak az eszmény, még az eszmény elérését szolgáló módszer is az volt. Ez utóbbi a régi bölcsesség és régi erény megnyerésében és alkalmazásában tisztán mutatkozott. A régi tudás, régi szépség, régi erény volt a tudás, a szépség az erény, melyre szűkség volt, hogy annyi rend és jólét teremtesse meg a világon, amennyi csak elérhetett benne. Ha a süllyedés vagy elsötétülés tudatossá lett, akkor a legnemesebb szellemek, miként Boethius az ókor végén, megőrizték az apák bölcsességét, hogy áthagyományozhassák későbbi nemzedékekre zsinórmérték és fegyver gyanánt. Az utókor felbecsülhetetlen boldogulására. Mert mi lett volna a korai középkor Boethius nélkül? Viszont, ha egy nagyszerű felemelkedés, egy általános megújulás lett úrrá, akkor annál buzgóbban kutattak elveszett bölcsességek után. Nem csupán egy lényegtelen tudomány kedvéért, hanem hogy annak újra érvényt szerezzenek: pld. a római jog, Aristoteles. Ilyen szellemben tárta fel a humanizmus a tizenötödik és tizenhatodik században a megtisztult ókor újra megtalált értékeit, a tudás és műveltség örökérvényű kincseit nyújtva a világnak. Ha nem is azért, hogy esküdjék rá, mégis azért, hogy építsen rajta. Régebbi korszakok majdnem minden tudatos és célzatos kulturális ténykedését a múlt mintaszerűségének alap gondolata hatotta át.

A múltnak ilyeszerű tisztelete ismeretlen előttünk. Ha a mi korunk régi szépséget, tudást, nagyságot keres, megóv, megőriz és megért, akkor az nem történik azért, legalább is nem elsősorban azért, hogy szerinte igazodjék. A kultúrtörekvés ma már nem irányul a felelevenítés koholt eszménye felé, még azoknál sem, akik régebbi időket, azoknak hite, művészete, szociális rendszerüknek erőssége és egészsége miatt, többre becsülnék a jelennél. Mi már nem tudunk és nem akarunk mást, mint előre tekinteni és továbbhaladni ismeretlen messzeségek felé. A gondolkodó emberiség Bacon és Descartes óta elfordította tekintetét a régi tökéletességtől, melyen oly soká s mindig újra csüngött. Az emberiség tudja, hogy meg kell keresnie útját. Az az impulzus, mely állandóan a haladásban való előbbrejutásra ösztökél, szélsőséghez is vezethet, mely minden feltétlenül újnak hajszolásává és minden réginek megvetésévé fajulhat. Az ilyesmi azonban éretlen vagy felületes szellemek viselkedé-